

УДК 364-7

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6\(11\)-183-191](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6(11)-183-191)

Комар Ірина Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000, тел.: (097) 527-61-71, <https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Петришин Роман Андрійович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000, тел.: (050) 521-03-55, <https://orcid.org/0000-0002-1776-2553>

РОЗВИТОК СІМЕЙНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням функціонування сімейних форм опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених опіки батьків. Забезпечення прав та інтересів дітей – вагомий напрям соціальної політики України. Соціальна політика повинна будуватися на основі взаємної відповідальності та взаємних обов'язків держави й населення. В умовах нестабільного розвитку економіки вона має бути відповідною стану розвитку економіки, сприяти стабілізації виробництва та забезпечувати мінімально необхідні стандарти життєвого рівня населення.

У статті проаналізовано підходи до визначення та діяльності сімейних форм виховання в контексті побудови і функціонування соціальної держави. Представлено нагальні проблеми соціальної політики в Україні, окреслено її пріоритетні напрями щодо розвитку сімейних форм виховання та невирішені завдання. Інтерес до даної проблеми в середовищі учених та практиків постійно зростає. Особливої актуальності та потреби у вивченні набуває питання функціонування цих форм в умовах війни.

В Україні сьогодні є чимало позитивних напрацювань ряду науковців у сфері соціальної політики, де запропоновано альтернативні форми соціально-правового захисту сиріт. До сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, належать усиновлення, прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, опіка та піклування, тимчасове влаштування дитини. В часі бойових дій на території України умови створення деяких з них спрощені задля ефективної та своєчасної допомоги дітям-сиротам та дітям, які втратив зв'язок з рідними. Проте, процедура усиновлення залишилася без змін, більше того, в умовах війни призупинена.

Саме сімейне виховання здатне задовольнити основні потреби дитини, створити найоптимальніші умови для становлення особистості та всебічного

розвитку. Сьогодні такі форми виховання дітей-сиріт усе частіше стають альтернативним варіантом інтернатному закладу для дитини.

Проте, надалі проблемними та не повністю вирішеними залишаються аспекти реорганізації та закриття інтернатних закладів. Реформа децентралізації вплинула на темпи розвитку реформування системи інституційного догляду, оскільки новостворені територіальні громади, які раніше не відповідали за влаштування дітей до сімейних форм виховання, ще не в повному обсязі виконують відповідні функції.

Ключові слова: соціальна політика, сім'я, діти, сирітство, соціальне сирітство, опіка, сімейне виховання, усиновлення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, соціальні служби, служби у справах дітей.

Komar Iryna Valeriivna Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76000, tel.: (097) 527-61-71, <https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Petryshyn Roman Andriiovych Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76000, tel.: (097) 527-61-71, <https://orcid.org/0000-0002-1776-2553>

DEVELOPMENT OF FAMILY FORMS OF EDUCATION AS A DIRECTION OF SOCIAL POLICY OF UKRAINE AT THE PRESENT STAGE

Abstract. The article is devoted to topical issues of the functioning of family forms of care for orphans and children deprived of parental care. Ensuring the rights and interests of children is an important direction of Ukraine's social policy. Social policy must be based on mutual responsibility and mutual responsibilities of the state and the population. In conditions of unstable economic development, it should be appropriate to the state of economic development, contribute to the stabilization of production and ensure the minimum necessary living standards.

The article analyzes the approaches to the definition and operation of family forms of education in the context of the construction and functioning of the welfare state. The urgent problems of social policy in Ukraine are presented, its priority directions concerning the development of family forms of upbringing and unsolved tasks are outlined. Interest in this problem among scientists and practitioners is constantly growing. The question of the functioning of these forms in the conditions of war acquires special urgency and need for study.

Today in Ukraine there are many positive developments of a number of scholars in the field of social policy, which offer alternative forms of social and legal protection of orphans. Family upbringing of orphans and children deprived of parental care includes adoption, foster family and family-type orphanage, guardianship and care, temporary placement of a child. During the hostilities on the territory of Ukraine, the conditions for the creation of some of them have been simplified in order to provide effective and timely assistance to orphans and children who have lost touch with their relatives. However, the adoption procedure remained unchanged, moreover, suspended during the war.

Family upbringing itself is able to meet the basic needs of the child, to create the best conditions for the formation of personality and comprehensive development. Today, such forms of raising orphans are increasingly becoming an alternative to a boarding school for a child.

However, aspects of reorganization and closure of boarding schools remain problematic and not fully resolved. The reform of decentralization has affected the pace of development of institutional care reform, as newly created territorial communities, which were not previously responsible for the placement of children in family care, do not yet fully perform their respective functions.

Keywords: social policy, family, children, orphanhood, social orphanhood, guardianship, family upbringing, adoption, foster family, family-type orphanage, social services, children's services.

Постановка проблеми. Діти – найбільша цінність суспільства. Найблагодійнішим із вчинків людини є захист і виховання дітей, які з будь-яких причин залишилися без опіки рідних батьків. Одним з пріоритетних напрямів політики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є розвиток форм сімейного виховання. В умовах розвитку сучасного суспільства людський ресурс є ключовим напрямком соціальної політики в Україні. Тому соціальна політика має бути пріоритетним курсом діяльності держави, а політика щодо соціалізації підростаючого покоління одним з її елементів.

Відтворення людського ресурсу неможливе без особливої політики щодо соціально вразливих груп населення, а саме – дітей, молоді, багатодітних сімей, а також і про соціальних сиріт кількість яких зростає навіть на фоні зменшення народжуваності. Тенденції суспільного розвитку сприяють зростанню соціального сирітства, тобто відсутності сімейного оточення. Питання соціалізації, як біологічних так і соціальних сиріт – вагомий аргумент у відтворенні населення сучасної держави. Згідно історичних паралелей різних країн саме в кризові періоди загострюються такі проблеми. За таких обставин формування сучасної національної соціальної політики щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є надзвичайно актуальною проблемою.

На сьогодні розвиток сімейних форм виховання – прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу – визнано пріоритетним напрямом державної

соціальної політики України у найповнішому забезпеченні прав та інтересів дітей і соціальної підтримки сімей з дітьми. В Україні на сьогодні вже існують позитивні напрацювання ряду науковців у сфері соціальної політики, де запропоновано альтернативні форми соціально-правового захисту сиріт. Проте чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування залишається значною і саме тому потребує з боку держави вжити інноваційних підходів у соціальній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються функціонування сімейних форм виховання, їхнє значення в житті дитини, види та зміст діяльності, технологія створення та соціальна підтримка висвітлені в роботах українських теоретиків та практиків сфери захисту дітей: Л. Артюшкіної, Г. Бевз, О. Безпалько, Л. Волинець, О. Карпенко, А.Капської, Б. Ковбаса, В. Костіва, С. Левченко. Ж.Петрочко, І. Пеши та інших.

Різні аспекти соціальної політики, зокрема і захисту прав та інтересів дітей, позбавлених опіки батьків, розкривають І. Мигович, Е. Лібанова, Т. Семигіна, В. Скуратівський та ін. Аналіз наукової літератури та нормативно-правових документів в сфері соціальної політики свідчить, що інтерес до даної проблеми в середовищі учених та практиків постійно зростає. Особливої актуальності та потреби у вивченні набуває питання функціонування цих форм в умовах війни.

Метою статті є обґрунтування теоретичних аспектів та аналіз науково-практичних напрацювань для покращення розвитку сімейних форм виховання як одного з напрямів соціальної політики, а також змісту діяльності основних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених опіки батьків, які функціонують в Україні та особливості їх діяльності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Україна переживає третю хвилю масового сирітства та безпритульності, яка почала формуватися з 90-х рр. ХХ ст. Водночас в цей час розпочалося формування національної соціальної політики в цій сфері. З проголошенням незалежності та інтеграцією до світової спільноти Україна почала формувати нові засади цій сфері. Початок був покладений приєднанням до Конвенції ООН про права дитини, де задекларовано право дитини на сімейне виховання. Окрім цього, основні принципи соціальної політики в цій сфері були закладені в фундаментальному акті держави – у Конституції України.

Стабілізація соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в другій половині 90-х рр. ХХ ст., дозволила розпочати системну роботу в цій сфері. Відбувся перехід від декларування принципів до напрацювання законодавчої бази. Більш ефективно запрацювали Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Окрім цього було ухвалено Сімейний кодекс України, закони «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги» тощо. Розпочалося створення

служб у справах неповнолітніх – на них покладалися пошук та облік безпритульних, їх ресоціалізація [2, с. 193-194].

Передумови активного розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачені Законом України від 13 січня 2005 р. № 23427IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Основними засадами державної соціальної політики щодо соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, нормативно встановлено важливість сімейного влаштування дитини, яка залишилася без піклування батьків (ст. 3). В цьому законі пріоритетними формами влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування і потребує термінового влаштування, визначено усиновлення, оформлення опіки (піклування), влаштування у прийомну сім'ю чи до дитячого будинку сімейного типу. Введення у життя основних принципів Закону «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» вимагає реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Найперше, що є важливо це формування на рівні суспільства усвідомлення важливості забезпечення дітей сімейними формами виховання, розвитку цінності саме національного усиновлення, зацікавленості представників місцевої влади у розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [3, с. 60].

Як уже зазначалося вище, переломним став 2005 р., оскільки у червні цього року президент затвердив Указ «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», який необхідно вважати стартом реформи. Цим указом уряду доручалося затвердити концепцію реформування системи виховання дітей-сиріт. Також було здійснено організаційні зміни, зокрема, Мінмолодьспорту отримало право на здійснення реформи та координації роботи в цій сфері з іншими органами влади.

Наступним етапом розвитку сімейних форм виховання та реформування інтернатів в сфері соціальної політики стала перша половина другого десятиліття XXI ст. Так, у 2010-2011 рр. на уряд здійснювався лобістський вплив керівників інтернатів, які намагалися загальмувати реформу, проте поступово такий вплив нівелювали [2, с. 194-195].

Протягом 2012-2013 рр. посилено роботу щодо розвитку системи підтримки за місцем проживання сімей із дітьми, які знаходяться у складних життєвих обставинах, профілактики розриву сімейних зв'язків. Задля закріплення позитивних результатів та подальшого розвитку системи національного усиновлення та сімейного влаштування у 2012 р. були затверджені Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 р. та План заходів щодо її реалізації. Тому перед Міністерством соціальної політики стоїть завдання не допустити, починаючи з 2014 р.,

потрапляння жодної дитини у складних життєвих обставинах до інтернатного закладу [1].

До сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, належать усиновлення, прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, опіка та піклування, тимчасове влаштування дитини.

Безумовно найбільш оптимальною та такою, що якнайповніше сприяє захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених опіки батьків, є усиновлення. Відповідно до українського законодавства, усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, яке здійснене на підставі рішення суду. Винятком є усиновлення дитини, що є громадянином України, але проживає за її межами, оскільки в такому випадку всиновлення здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві нашої держави. Усиновленню підлягають діти, які перебувають на обліку як: діти-сироти; діти, які позбавлені батьківського піклування; діти, чий батьки дали згоду на всиновлення [4].

Основною метою створення та функціонування прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу (ДБСТ) є забезпечення сімейного виховання дітей, які за певних життєвих обставин позбавлені можливості виховуватися у своїй родині. До прийомної сім'ї чи ДБСТ можуть бути влаштовані діти-сироти та діти, у яких є батьки, але вони з певних причин не в змозі їх виховувати: у зв'язку з хворобою, перебуванням у місцях позбавлення волі, на заробітках тощо [5]. За сприятливих обставин, після повернення батьків діти також можуть повернутися в рідну сім'ю.

Ще однією формою, яка забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим, батьківського піклування, можливість перебування в сім'ї є опіка та піклування. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування над дитиною від 14 до 18 років органами опіки та піклування або судом. Принципова різниця між опікою і піклуванням визначена тим, що дитина віком до 14 років (малолітня особа) має часткову цивільну дієздатність, і опікун здійснює захист прав та інтересів такої дитини від її імені. У віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) дитина набуває неповної цивільної дієздатності, що передбачає розширення її прав – можливість самостійно розпоряджатися особистими доходами, результатами інтелектуальної, творчої діяльності, здійснювати інші фінансові операції за наявності згоди батьків або піклувальників. Більша самостійність вихованця визначає відмінність правової діяльності опікунів та піклувальників [6].

Тимчасове влаштування дитини у світлі останніх подій в Україні набуло неабиякого значення. Ця форма є простішою за технологією створення від інших. Тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, у тому числі дитини, розлученої із сім'єю, проводять у межах компетенції Служби у справах дітей та Національної поліції за місцем виявлення дитини. Дитина, яка залишилася без батьківського піклування, у

тому числі дитина, розлучена із сім'єю, тимчасово може бути влаштована у: сім'ю родичів, знайомих; сім'ю патронатного вихователя; притулок для дітей служби у справах дітей; центр соціально-психологічної реабілітації дітей; центр соціальної підтримки дітей та сімей; соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко); будинок дитини, дитячий будинок-інтернат системи соціального захисту населення; стаціонарну службу (відділення) центру соціальних служб, що здійснює соціально-психологічну реабілітацію дітей; стаціонарну службу (відділення) соціально-психологічної реабілітації дітей (надання послуги соціально-психологічної реабілітації дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах) центру надання соціальних послуг [7].

У зв'язку введенням в Україні воєнного стану з 24 лютого 2022 р. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866, доповнено нормами щодо особливостей влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі дітей, розлучених із сім'єю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування [6].

Зокрема, станом на 30 березня 2022 р. були внесені деякі зміни, які полегшують процедуру влаштування дітей у сімейні форми виховання: 1) Урядом спрощено перелік документів для родичів, необхідний для влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку/піклування; 2) проходження курсу навчання з виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особами, в сім'ї яких влаштовуються такі діти, не вимагається; 3) діти, які залишились без батьківського піклування, можуть бути влаштовані у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу на умовах тимчасового влаштування.

Процедура усиновлення не змінилася і не може бути ні змінена, ні спрощена у воєнний час, оскільки провести належну перевірку щодо наявності рідних батьків чи родичів дитини в таких умовах складно. Процесуально у судах усі процедури щодо усиновлення на період дії воєнного стану в основному призупинені.

У сфері захисту прав та інтересів дітей, позбавлених опіки батьків, у умовах війни 2022 р. є певні нововведення. Зокрема, розроблений Офісом президента спільно з Міністерством соціальної політики та ЮНІСЕФ для допомоги дітям в умовах війни спеціальний чат-бот в Telegram «Дитина не сама». Його функціями можуть скористатися особи у таких ситуаціях:

- 1) охочі прихистити дитину у своїй сім'ї;
- 2) особи, які загубили дитину;
- 3) особи, які помітили самотню дитину.

Також важливим є створення Урядом Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Штаб координує роботу центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого

самоврядування щодо евакуації, створення безпечних умов та забезпечення прав під час воєнного стану: дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, в тому числі дітей з інвалідністю; дітей, які не мають такого статусу, але проживають або зараховані до закладів різних типів, в тому числі дітей з інвалідністю; дітей, які виховуються в сімейних формах виховання; дітей, які влаштовані до сімей патронатних вихователів [8].

В часі активних воєнних дій у нашій державі багато людей мають бажання та хороші наміри прихистити в свою сім'ю дитину-сироту, дитину позбавлену батьківського піклування: усиновити дитину, створити прийомну сім'ю, взяти дитину під опіку (піклування). Останнім часом засоби масової інформації та соціальні мережі активно поширюють заклики терміново усиновити дітей, які втратили батьків внаслідок війни, а також дітей, які проживали у закладах інституційного догляду поряд з місцями активних бойових дій і тому були евакуйовані в більш безпечні регіони України та за кордон. Слід чітко розуміти, що всі ці питання вимагають детального вивчення та процедури, яка регламентується відповідними органами.

Наслідком масових закликів про термінове усиновлення стала відповідна реакція Міністерства соціальної політики, яке вбачає в таких діях ризики шахрайства та порушення прав дітей. Будь-яку інформацію про дітей, яка поширюється в мережі, потрібно ретельно перевіряти. Для цього можна звертатися на гарячу лінію Української мережі з прав дитини та UNICEF Ukraine, які допоможуть підтвердити чи спростувати її. У разі ж виявлення фейків, які стосуються дітей, необхідно звертатися до Кіберполіції – callcenter@cyberpolice.gov.ua.

Висновки. Отже, питання захисту прав дітей на сьогодні є одним із пріоритетних напрямків реалізації державної політики. Розвиток форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених опіки батьків в умовах війни набуває нового змісту. Сьогодні функціонують всі вище окреслені сімейні виховні осередки. В часі бойових дій на території України умови створення деяких з них спрощені задля ефективної та своєчасної допомоги дітям-сиротам та дітям, які втратив зв'язок з рідними. Проте, процедура усиновлення залишилася без змін, більше того, в умовах війни призупинена. Це продиктовано її складністю та специфікою. Усиновлення в повній мірі буде дозволено після закінчення війни.

Розробка подальших напрямів соціальної політики держави стосовно розвитку сімейних форм виховання та захисту прав дітей, які залишилися без батьківської опіки, потребує ґрунтовного вивчення та узагальнення причин, які провокують соціальне сирітство, а також практики влаштування таких дітей у сім'ї громадян України.

Література

1. Щодо стану подолання та профілактики соціального сирітства в Україні. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-stanu-podolannya-ta-profilaktiki-socialnogo-siritstva-v>
2. Перегуда Є., Губерт Ю Тенденції розвитку політики щодо соціального сирітства в контексті соціально-політичної кризи в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2014. № 6 (74). С. 191-200.
3. Пеша І. В. Причини соціального сирітства та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт в умовах трансформації українського суспільства. Укр. соціум. 2006. № 2. С. 59-68.
4. <https://www.msp.gov.ua/content/usinovlennya.html>
5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0966-09#Text>
6. https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Опіка_і_піклування_над_дітьми
7. https://zakononline.com.ua/documents/show/284753__555197
8. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#Text>

References:

1. Shchodo stanu podolannia ta profilaktyky sotsialnoho syritstva v Ukraini. Analytychna zapyska. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-stanu-podolannya-ta-profilaktiki-socialnogo-siritstva-v> [in Ukrainian]
2. Perehuda Ye., Hubert Yu. (2014). *Tendentsii rozvytku polityky shchodo sotsialnoho syritstva v konteksti sotsialno-politychnoi kryzy v Ukraini* / Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Piesha I. V. (2006) *Prychyny sotsialnoho syritstva ta rozvytok simeinykh form vykhovannia ditei-syrit v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva*. Ukr. sotsium. [in Ukrainian].
4. <https://www.msp.gov.ua/content/usinovlennya.html> [in Ukrainian].
5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0966-09#Text> [in Ukrainian].
6. https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Опіка_і_піклування_над_дітьми[in Ukrainian].
7. https://zakononline.com.ua/documents/show/284753__555197 [in Ukrainian].
8. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-п#Text> [in Ukrainian].